

اشاره کرده و شعری از وی را در این زمینه درج کرده است^۱:

و در تبریز شاعر یست او را ز ججاجی گویند؛ این قطعه گفته است:

ای مبارک قدم جمال علی

عالمی گشت شادمان از تو

تابه طوسش برفتی اندر پی

عاقبت هم نبرد جان از تو...

(جوینی، ۱۹۱۶: ۲/۲۸۱)

یادکرد این قطعه نشان می‌دهد که زجاجی جز منظومهٔ همایون‌نامه شعرهای دیگری در قالب‌هایی جز مثنوی داشته، که عجتاً جز این قطعه پنج‌بیتی و برخی بیت‌های پراکنده، چیز قابل توجهی از آنها به دست ما نرسیده است.

پس از جوینی، میرجمال‌الدین حسین بن فخرالدین حسن انجوی شیرازی، در اثرش فرهنگ جهانگیری، شعرهایی از «حکیم زجاجی» را به شاهد برخی از لغات یاد کرده است. در یادداشتی مندرج در آغاز نسخهٔ دانشگاه پیشاور، بدین نکته که انجوی شیرازی شعر زجاجی را در اثرش به شاهد آورده، تصریح شده بوده و چون در آغاز و پایان آن نسخه نامی از سراینده نرفته است، این یادداشت در آن زمان به شناسایی سراینده کمک بسیاری کرده بود (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۶۶). نیز چنانکه پیرنیا اشاره کرده، در فرهنگ آندراج نیز به نقل از فرهنگ جهانگیری شواهدی از زجاجی درج شده است (همان: ۶۷).

جز این اشارات به نام و یادکرد بیت‌هایی از زجاجی، مطلب دیگری دربارهٔ وی در منابع سراغ نداریم و آنچه از وی می‌دانیم مطالبی است که وی دربارهٔ خودش در خلال همایون‌نامه درج کرده است. پژوهشگرانی که به زندگی وی پرداخته‌اند، این مطالب را در مقالاتی یاد کرده‌اند که در اینجا نیازی به بازگویی آنها نیست (پیرنیا، ۱۳۷۵: زجاجی، ۱۳۸۳: آیدنلو، ۱۳۹۲: راشکی علی‌آبادی و...، ۱۳۹۳).

اُمّاد دربارهٔ نام و نسب وی باید بگوییم که تاکنون فقط از نسبت و تخلص او یعنی «زجاجی» آگاه بودیم. همچنین وی در جایی از همایون‌نامه از فرزندش «سلیم» یاد کرده و آرزو کرده که این فرزند، دنباله کار پدر را در سرایش این تاریخ منظوم پی بگیرد. وی در آنجا در بیتی به نام خود که «نصر» بوده

۱. در مقالاتی که پیش از این دربارهٔ زجاجی و همایون‌نامه نوشته شده است، این شعرها را در مدح تفرشی دانسته‌اند که درست نیست.

سرایندهٔ احتمالی منظومهٔ همایون‌نامه

نصرالله بن محمد بن عبدالکافی بن ملکداد التبریزی

علی صفری آق‌قلعه

پژوهشگر متون
alisafari_m@yahoo.com

منظومهٔ همایون‌نامه یکی از تواریخ منظوم به زبان فارسی است که در سدهٔ هفتم هجری توسط حکیم زجاجی (۶۰۸ - زنده تا ۶۷۶ ق) سروده شده است.

تا چند دهه پیش، تنها یک نسخه از نیمهٔ دوم همایون‌نامه شناخته شده بود (اکنون: نسخهٔ ۲۰۹ کتابخانهٔ دانشگاه پیشاور، مورخ ۱۰۹۲ ق) که بر مبنای آن، مقالاتی در شناسایی اثر نگاشته شده بود و سرانجام نیز متن همان نیمهٔ دوم به چاپ رسید (زجاجی، ۱۳۸۳). خوشبختانه پس از آن دستنویسی کهن از نیمهٔ نخست متن شناسایی شد (نسخهٔ ۵۶۱ گنجینهٔ خطی ماتنادران، بی تا [سدهٔ ۷ ق]) که توسط مصحح نیمهٔ دوم چاپ شد (زجاجی، ۱۳۹۰).

آنچه تاکنون دربارهٔ حکیم زجاجی می‌دانستیم، اشاره به نام و یادکرد ابیاتی از او در برخی منابع موجود بود، به اضافهٔ اطلاعات اندکی که دربارهٔ وی در منظومهٔ همایون‌نامه درج شده است.

کهن‌ترین جایی که در آن از زجاجی یاد شده، تاریخ جهانگشای عظاملک جوینی است. در پایان جلد دوم آن متن، آنجا که از احوال شرف‌الدین خوارزمی و پایان کار او سخن می‌رود، اشاره شده که در هنگام سکونت وی در تبریز، جمال‌الدین علی تفرشی - که به شومی مشهور بود - به شرف‌الدین متصل شد و او تفرشی را برکشید. در آنجا جوینی به مرگ شرف‌الدین خوارزمی اشاره دارد، که اندکی پس از آن روی داد، و برخی از شاعران، مرگ وی را به شومی تفرشی نسبت داده و شعرهایی در این زمینه سرودند. در این میان، جوینی به زجاجی

اشاره دارد (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۷۶):

سلیم است فرزانه فرزند «نصر»
نینی چنو در جوانان عصر

بنابراین تاکنون از نام کامل و دقیق زجاجی آگاهی نداشتیم، اما اخیراً تصویر دستنویسی از جلد دوم حلیه الاولیاء و طبقات الاصفیاء (نسخه ۲۸۲ مجموعه فاضل احمد پاشا در کتابخانه کوپرولو، مورخ ۶۷۶ق) اثر حافظ ابونعیم احمد بن عبدالله اصفهانی (د ۴۳۰ق؛ برای آثارش نک. قره بلوط، بی تا: ۳۱۴) به دست نویسنده این سطور رسید که به احتمال بسیار به خط سراینده همایون‌نامه کتابت شده است. انجامه این نسخه که حاوی نام کاتب است، چنین خوانده می‌شود:

تمت المجلدة الثانية من كتاب حلیة الاولیاء و طبقة الاصفیاء علی يد الفقیر الی الله تعالی نصر الله بن محمد بن عبد الكافی الزجاجی التبریزی فی اثنی عشر من الصفر ختمه الله بالخیر سنة ست و سبعین و ستمایة. بورک له و یتلوه فی المجلدة الثالثة التي یلیه: و منهم الواعظ الناصح المنقذ من العار الفاضح كان یلاحظ الاكتساب و لا ینشرح للانتخاب الفضل ابن عیسی الرقاشی.

چنانکه می‌بینیم دو نسبت پیشه‌ای و مکانی «الزجاجی التبریزی» با مشخصات صاحب همایون‌نامه مطابقت دارد. به‌ویژه نسبت «زجاجی»، که اگرچه بی سابقه نیست، اما چندان هم رایج نبوده است. از سویی نام کاتب «نصرالله» است و از اینجا می‌توان گمان برد که وی به دلیل ضرورت شعری، نام خود را در بیت پیش گفته همایون‌نامه به صورت «نصر» خلاصه کرده است.^۲ دوره زندگی کاتب این نسخه (مورخ ۶۷۶ق) نیز با دوره زندگی سراینده همایون‌نامه (زنده تا ۶۷۶ق)^۳ هماهنگی دارد. پس بر مبنای این قرائن می‌توان گفت که کاتب این نسخه همان سراینده همایون‌نامه است.

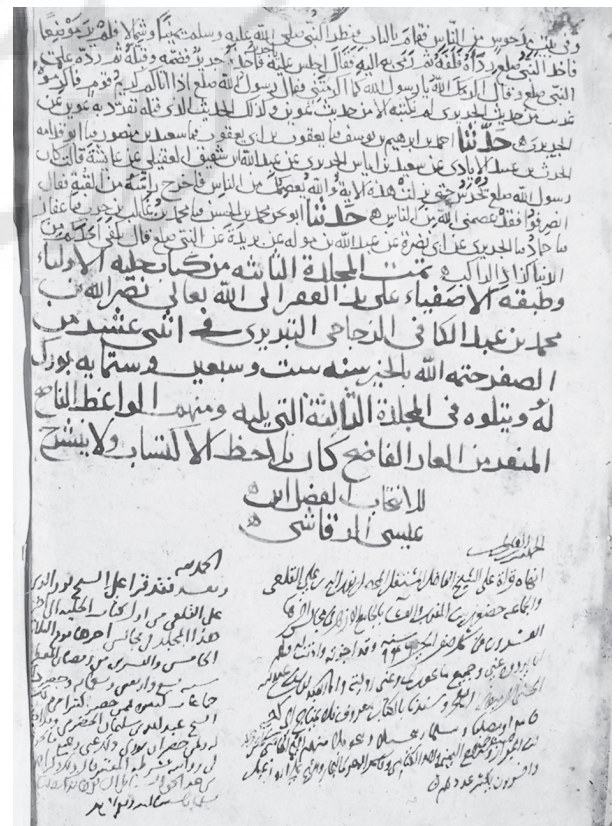
جز این، یک نسخه از مصابیح السنة (دستنویس ۱۲۵۶ کتابخانه نورعثمانیه، مورخ ۶۶۹ق) اثر حسین بن مسعود بغوی (د ۵۱۶ق؛ برای آثارش نک. قره بلوط، بی تا: ۹۹۶) در دست است که برای همین شخص مورد نظر ما کتابت شده است. انجامه نسخه چنین خوانده می‌شود:

تم کتاب المصابیح بحمد الله و حسن توفیقه. وقع الفراغ فی مسجد المعلمین بمدينة تبریز باب الطاق فی يوم الاربعاء وقت الظهر فی عشرين من ربيع الاول سنة تسع و ستین و ستمایة علی یدی الضعیف المحتاج الی رحمة ربّه الودود عمر بن داود بن یحیی بن محمود التبریزی غفر الله له و لوالدیه و لجمیع المؤمنین و المؤمنات، برحمتک یا ارحم الراحمین.

پس از انجامه نسخه، یادداشتی به خط همین کاتب هست که نشان می‌دهد نسخه برای زجاجی کتابت شده است. آنچه در این یادداشت اهمیت دارد، یادکرد نام نیای بزرگ زجاجی یعنی «ملکداد» است، که در انجامه نسخه حلیه الاولیاء دیده نمی‌شود:

کتبتُ هذا الكتاب للعبد الفقیر المحتاج الی رحمة ربّه نصر الله بن محمد بن عبد الكافی بن ملکداد التبریزی الزجاجی وفقه الله لمرضاته و غفر الله له و لوالدیه.

۱. سنح: عبدالرحمان بن اسحاق الزجاجی النهاوندی البغدادی النحوی (د ۳۳۷ق؛ قره بلوط، بی تا: ۱۶۴۰)؛ ابوالقاسم یوسف بن عبدالله الزجاجی الجرجانی (د ۴۱۶ق؛ همان: ۴۰۳).
۲. البته در جایی از همایون‌نامه (زجاجی، ۱۳۹۰: ۶۰۱) از کنیه «ابونصر» برای خود یاد کرده، که نمی‌دانیم این هم از گونه ضرورت شعری بوده است یا نه.
۳. این تاریخ از یکی از بخش‌های همایون‌نامه به دست می‌آید (پیرنیا، ۱۳۷۵: ۷۵).

بنابراین اگر بپذیریم که این شخص همان سراینده همایون‌نامه است، می‌توان نتیجه گرفت که نام کامل وی همین صورت اخیر یعنی «نصرالله بن محمد بن عبدالکافی بن ملکداد التبریزی» است.

کتابنامه

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۲). «همایون‌نامه؛ منظومه‌ای دینی-تاریخی و پیرو شاهنامه از سده هفتم». کتاب ماه ادبیات، پیاپی ۱۹۰: ۵۵-۶۷.
- پیرنیا، علی (۱۳۷۵). «اثری نویافته از حکیم زجاجی». نامه فرهنگستان، س ۲، ش ۷ [پاییز]: ۶۵-۸۰.
- جوینی، عطا ملک بن بهاء الدین محمد بن محمد (۱۹۱۶م).

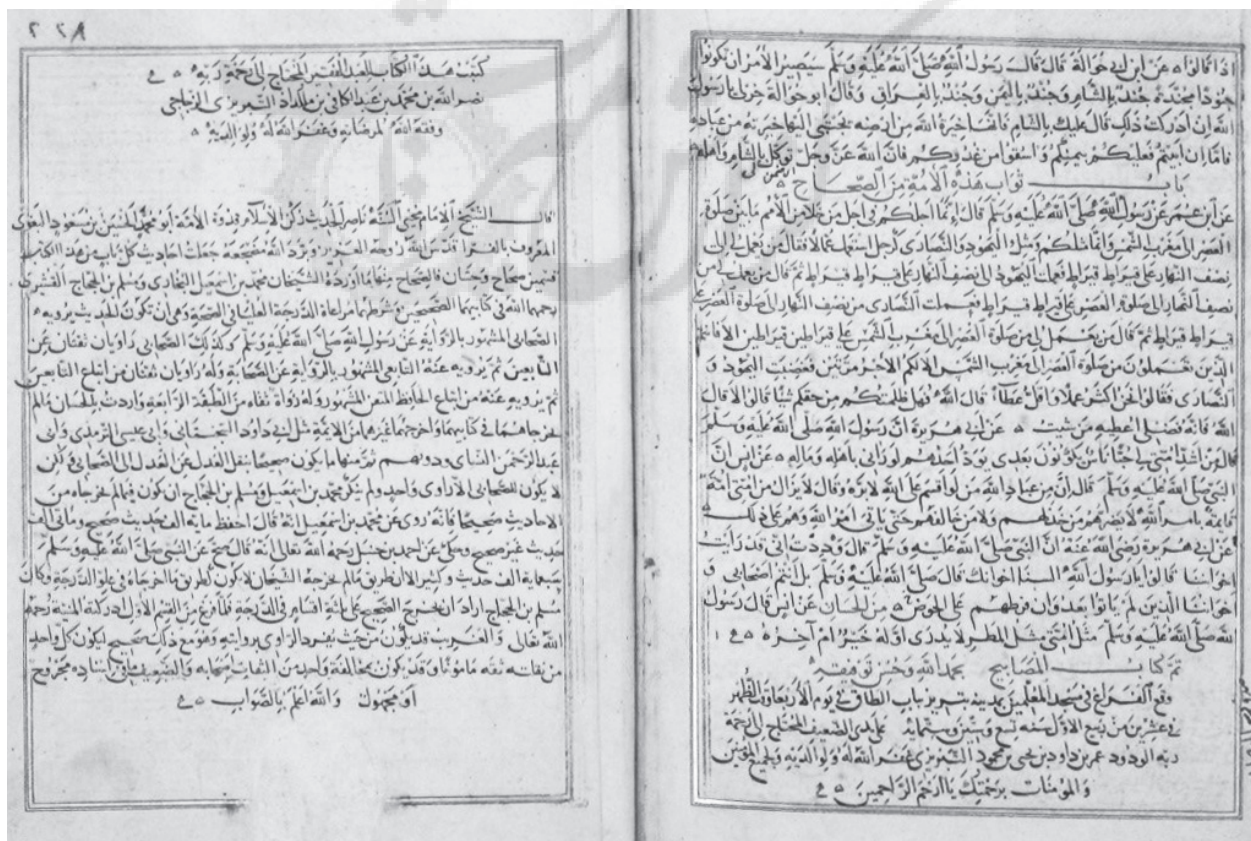
تاریخ جهانگشای (ج ۲). به تصحیح محمد قزوینی. لیدن: بریل.

- راشکی علی‌آبادی، جواد و جواد عباسی (۱۳۹۳). «همایون‌نامه، تاریخ منظوم زجاجی؛ بررسی نسخه‌شناختی و تاریخی اثر و محتوای آن». جستارهای ادبی، پیاپی ۱۸۷: ۳۹-۵۸.

- زجاجی (۱۳۸۳). همایون‌نامه (نیمه دوم؛ ج ۲). به کوشش علی پیرنیا. تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

- _____ (۱۳۹۰). همایون‌نامه (نیمه نخست). به کوشش علی پیرنیا. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

- قره‌بلوط، علی‌الرضا و أحمد طوران (بی‌تا). معجم التاریخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم. دارالعقبه: قیصری.

• مصابیح السنة. دستنویس ۱۲۵۶ کتابخانه نورعثمانیه، مورخ ۶۶۹ق. انجامه.